

Irena Bukowska-Floreńska

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej w Cieszynie

Przestrzeń kulturowa i społeczna miasta jako problem badawczy

Etnolodzy polscy, mający spore osiągnięcia w badaniu kultury ludowej, w rozumieniu kultury wsi, mają też pewne doświadczenia w badaniu przestrzeni społeczno-kulturowej miasta. Początki ich eksploracji naukowych wiązały się z obserwacją procesu urbanizacji wsi i losami ludności wiejskiej osiedlającej się w miastach. Poszukiwała ona pracy, starała się zaspokoić potrzeby bytowe, przeświadczona, że miasto umożliwi jej podwyższenie standardu życia. Masowe migracje do miast przemysłowych, zapoczątkowane po II wojnie światowej i postępujące w miarę rozwoju różnych kategorii przemysłów w takich miastach, jak Łódź, Żyrardów, Warszawa, Konin, Nowa Huta, miasta śląskie, przyczyniały się do tego, że przybywająca tu z własnym bagażem kulturowym ludność wiejska zasilala szeregi robotników, zdobywała nowe kwalifikacje, przejmowała i tworzyła nowe wzorce kulturowe.

Z historii polskiej etnologii miasta

Badana dotychczas przez tradycyjną etnografię kultura wsi zmieniła się, społeczność jej bowiem otworzyła się na wpływy miejskie (kontakty rodzinne, ambicjo-

nalne naśladowanie i przejmowanie wzorców kulturowych). Wszystko to spowodowało zainteresowanie się miastem. Bronisława Kopczyńska-Jaworska, wskazuje: „We wszystkich tych badaniach obserwowano i opisywano zmianę wzorów kulturowych migrantów oraz ich ewentualny wpływ na nowe środowiska, a w analizie kontaktów międzykulturowych posiłkowano się powszechnie znaną i sprawdzoną w licznych badaniach teorią »rytuałów przejścia« Arnolda van Genepa oraz przeciwstawieniem simmlowskiego »obcego – swojemu«, która to opozycja zrobiła na gruncie etnologii szczególną karierę, spopularyzowana przez Jana S. Bystronia, a przypomniana przez Ludwika Stommę¹. W tym kontekście B. Kopczyńska-Jaworska zastanawiała się nad stosunkiem do miasta i miejskości, nad ich miejscem w systemie wartości Polaków². Powołując się na liczne publikacje historyków, literatów, materiały prasowe dotyczące dawnych poglądów, postaw w stosunku do miasta (XIX wieku), przytacza najpierw ujemny stosunek do miast i życia miejskiego, zmiany wynikające z rozwoju w miastach cywilizacji przemysłowej (pozytywizm), stwarzającej lepsze warunki osiągnięcia powszechnego dobrobytu. Poglądy te z czasem się zmieniły, za głównego spadkobiercę i nosiciela kultury narodowej uznano obdarzonego „instynktem narodowym” chłopca, stąd pozytywny stosunek do wsi³. Później literaci (Prus, Żeromski) zwrócili uwagę na różnice społeczne w mieście, zamieszkałym przez bogatych mieszczan i świat nędzy, dostrzegli folklor miejski. Autorka, analizując późniejsze okresy historyczne, stwierdza zmiany w pozytywnym wartościowaniu miasta przez Polaków dopiero w drugiej połowie XX wieku, czyli po II wojnie światowej. Fakt ten tłumaczy późne zainteresowanie się etnologów polskich miastem jako miejscem migracji i adaptacji kulturowej ludności wiejskiej, jako źródłem oddziaływania na wieś (proces urbanizacji kultury), a także jako przestrzenią społeczno-kulturową.

W początkowej fazie badań etnologicznych na terenie polskich miast, interesowano się przede wszystkim kulturą społeczności robotniczych. Jej tradycjami, głównie pochodzenia wiejskiego, zajmowali się etnolodzy łódzcy, początkowo pod kierunkiem naukowym Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej, później Bronisławy Kopczyńskiej-Jaworskiej, od kilku lat przewodniczącej Komisji Etnologii Miasta przy Komitecie Nauk Etnologicznych PAN. Opisywano obyczajowość tej społeczności, zwyczaje świąteczne, życie rodzinne i sąsiedzkie, folklor, badano czas wolny i inne zagadnienia, a wyniki badań stały się przedmiotem dyskusji na konferen-

¹ B. Kopczyńska-Jaworska: *Miasto jako przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 8: *Miasto – przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice 2004, s. 17. Zob. też m.in. J.S. Bystron: *Tematy, które mi odradzano. Pisma etnograficzne rozproszone*. Wybrał i oprac. L. Stomma. Warszawa 1980; G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak: *Pracować, żeby żyć, żyć, żeby pracować*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1992, T. 31.

² B. Kopczyńska-Jaworska: *Miasto i miejskość w systemie wartości Polaków*. W: *Miasto i kultura doby przemysłowej. Wartości*. Red. H. Imbs. Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 99–119.

³ Ibidem, 101–103.

cjach organizowanych przez Katedrę Etnologii Uniwersytetu Łódzkiego i tutejszy Oddział PTL. Publikowano je najczęściej w „Łódzkich Studiach Etnograficznych” (publikacje z lat 1961–1982)⁴.

Podobne badania prowadził ośrodek warszawski na terenie Żyrardowa. Dotyczyły one równocześnie robotników Żyrardowa i mieszkańców podżyrardowskich wsi. Były to zarówno obserwacje bezpośrednie w czasie badań terenowych, jak i analiza źródeł archiwalnych, opisowych i ikonograficznych (badania rozpoczęto w 1976 roku, publikacje pochodzą z lat 1982–1993)⁵. Dokumentowano tradycję kulturową miejskich społeczności robotniczych w jej różnych przejawach, jak: organizacja życia rodzinnego, obrzędowość, ubiory, urządzenie wnętrz mieszkalnych, zachowania w czasie świątowań i w czasie wolnym, od końca XIX wieku do 1939 roku. Opisywano także proces zmiany we wzorcach kulturowych wiejskiej ludności przybyłej do miasta w poszukiwaniu pracy w przemyśle, oraz materiały dotyczące struktury społeczności miasta. Podsumowaniem pierwszego etapu badań stała się publikacja *Materiały do etnografii miasta*⁶. Osiągnięcia grupy badaczy, których liderami byli Andrzej Woźniak i Andrzej Stawarz, przedstawiono w czasopiśmie „Etnografia Polska”, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, w popularnonaukowej serii „Biblioteka Wiedzy o Żyrardowie” oraz w oddzielnych wydawnictwach⁷.

Badania nad wybranymi grupami robotniczymi, głównie górnikami, zamieszkującymi śląskie miasta i osady przemysłowe, bez uwzględnienia jednak szerszej problematyki miejskiej, w tym samym czasie i później, podjęli także etnolodzy śląscy, związani zwłaszcza z etnografią muzealną bądź Śląskim Instytutem Naukowym w Katowicach. Gromadzeniem i publikowaniem materiałów dotyczących folkloru górniczego i miejskiego zajmowali się przede wszystkim Adolf Dygacz i Józef Ligęza, plastyki amatorskiej – Maria Żywirska, Irena Bukowska-Floreńska i Maria Fiderkiewicz, obrzędowości rodzinnej w środowiskach górniczych Katowic – Halina Gerlich⁸. Badania, prowadzone w latach sześćdziesiątych XX wieku, nad kształtowaniem się kultury górniczej na tym terenie, zwieńczyła monografia Józefa Ligęzy i Marii Żywirskiej, w której w rozdziale poświęconym osadnictwu wspomina się o miastach górnośląskich z nim związanych. Później (lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte) zajmowano się również problemem zachowań na styku „swój – obcy” na przykładzie wybranych miast górnośląskich, w kontekście innych środowisk miejskich w Górno-

⁴ Obszernie to omówiono w: I. Bukowska-Floreńska: *Etnologiczne badania regionów przemysłowych w Polsce. Przeszłość, stan teraźniejszy i perspektywy*. „Lud” 1995, T. 78, s. 155–156.

⁵ Ibidem, s. 156–157.

⁶ *Tradycyjna kultura robotnicza Żyrardowa. (Materiały do etnografii miasta)*. Red. A. Wodniak. Warszawa 1982.

⁷ I. Bukowska-Floreńska: *Etnologiczne badania regionów przemysłowych...*, s. 157.

⁸ Przykładowo: A. Dygacz: *Pieśni ludowe miasta Katowice. Źródła i dokumentacja*. Katowice 1987; J. Ligęza: *Śladami tradycji. Studia nad folklorem górniczym*. „Rocznik Muzeum Górnośląskiego. Etnografia” 1968, z. 3; H. Gerlich: *Narodziny, zaślubiny, śmierć. Zwyczaje i obrzędy w katowickich rodzinach górniczych*. Katowice 1984. Zob. I. Bukowska-Floreńska: *Etnologiczne badania regionów przemysłowych...*, s. 151–154.

śląskim Okręgu Przemysłowym, co zapoczątkował Eugeniusz Kłosek⁹. Proces tworzenia się tradycji społeczności industrialnej w aglomeracji górnośląskiej w kontekście całego obszaru Górnego Śląska próbowała opisać Irena Bukowska-Floreńska, która wskazała na kulturotwórczą rolę przemysłu w zmianie osiedli wiejskich na miejskie osady przemysłowe, ale samą problematykę funkcjonowania tych miast pominęła¹⁰. Specyfikę kulturową małego miasta dostrzegł, jako pierwszy ze śląskich etnologów, Ludwik Dubiel, który opisał tradycyjną kulturę miasteczek na Górnym Śląsku w XIX wieku¹¹. Na uwagę zasługują etnograficzne badania Franciszka Kotuli i Haliny Mielickiej nad małymi miasteczkami w Rzeszowskiem i w Kieleckim¹².

Znaczące osiągnięcia w badaniach etnologicznych nad małymi miastami ma Zakład Badań nad Współczesnością Ośrodka Badań Naukowych im. Kętrzyńskiego w Olsztynie, a w szczególności zespół kierowany i prowadzony przez Annę Szyfer. W publikacjach prezentowano materiały informacyjne o rodzaju i zakresie badań oraz sprawozdania z organizowanych w Ośrodku seminariów poświęconych przemianom kulturowym w małych miastach w województwie olsztyńskim¹³. Efektem dociekań badawczych były artykuły w „Ludzie”, „Etnografii Polskiej” oraz opracowania autorskie Anny Szyfer, H. Murawskiej-Koprowskiej, Bożeny Beby i innych¹⁴. Osiągnięcia tego ośrodka miały duże znaczenie dla badań kultury społeczności małomiasteczkowych, gdyż przeanalizowanie pewnej liczby małych miast dobrych reprezentatywnie umożliwiło wysnucie ogólnych wniosków dotyczących funkcjonowania takich społeczności lokalnych oraz procesów społeczno-kulturowych w nich zachodzących. Przyczyniło się do nowego naświetlenia wielu problemów, dawniej podejmowanych także przez inne dyscypliny naukowe, lecz dotąd niewyjaśnionych. Umożliwiło też doprecyzowanie niektórych pojęć, a nawet próbę określenia dalszych losów badanych społeczności małomiasteczkowych i ich zaplecza kulturowego¹⁵.

⁹ J. Ligęza, M. Żywirska: *Zarys kultury górniczej. Górny Śląsk, Zagłębie Dąbrowskie*. Katowice 1964; E. Kłosek: „Swoi” i „obcy” na Górnym Śląsku od 1945 roku. *Środowisko miejskie*. Wrocław 1993.

¹⁰ I. Bukowska-Floreńska: *Etnologiczne badania regionów przemysłowych...*, s. 152–154, 159–160.

¹¹ L. Dubiel: *Niektóre elementy kultury tradycyjnej miasteczek na Górnym Śląsku w XIX wieku*. „Zeszyty Gliwickie” 1966, T. 4.

¹² F. Kotula: *Miasteczko na przykładzie Głogowa Małopolskiego i jego sąsiadów. Próba biografii*. Rzeszów 1981; H. Mielicka: *Odpusty w małym miasteczku*. W: *Miasteczko polskie w XIX i XX wieku jako zjawisko kulturowo-obyczajowe*. Red. M. Medycka, R. Renz. Kielce 1998, s. 168–186 i in.

¹³ Szczegółowo badania te i publikacje omawia G. Odoj: *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej*. Katowice 2007, s. 25–26. Przykładowo: A. Szyfer: *Badania etnograficzne w społecznościach lokalnych małych miast*. W: *Społeczności lokalne i ich przemiany. Materiały z X seminarium OBN*. Olsztyn 1980.

¹⁴ A. Szyfer: *Spółeczność kulturowa małego miasta. Studium na przykładzie Rynu*. Olsztyn 1982; B. Beba: *Tradycja drobnomieszczańska w społeczności małomiasteczkowej Lidzbarka Welskiego*. Olsztyn 1982; H. Murawska-Koprowska: *Ruciane-Nida. Kształtowanie się społeczności uprzemysławianego miasteczka*. Olsztyn 1984.

¹⁵ A. Szyfer: *Badania etnograficzne w społecznościach...*, s. 217–219.

Z czasem zainteresowania polskich etnologów przestrzenią kulturową i społeczną miasta nie tylko poszerzyły się, lecz pogłębiły i sprecyzowały. Przyczyniły się do tego przede wszystkim badania prowadzone w ośrodku łódzkim, o którym już tu wspomniano, gdzie od 1985 roku starano się określić bliżej przedmiot i założenia metodologiczne badań wielkomiejskiej społeczności robotniczej. W 1987 roku B. Kopczyńska-Jaworska, charakteryzując ówczesny światowy profil działalności badawczej, zastanawiała się, w kontekście różnych treści badawczych, tendencji metodologicznych i praktycznych celów badań¹⁶, nad sposobem prowadzenia badań. W rezultacie za przedmiot badań własnych i swojego zespołu przyjęła gromadzenie wiedzy o tradycji kulturowej (lata międzywojenne i wcześniej) robotników łódzkich i ich rodzin. W badaniach, jak pisze, objęto wszystkie dziedziny życia, „zarówno znormalizowane zachowania, jak również ich efekty w postaci kulturowego dorobku »świata rzeczy« materialnych i niematerialnych [...] materiały na temat warunków bytowych robotników, ich zachowań znormalizowanych według wspólnych wzorów i przejawiających się w różnych dziedzinach życia oraz folkloru”. Zwrócono też uwagę na fakt, że praca zarobkowa zajmowała większą część życia robotnika, w związku z tym pracował, żeby żyć, i żył, żeby pracować. Dlatego badano przebieg życia robotnika i jego rodziny, normy postępowania, hierarchie wartości. Zbierano przekazy ustne, spisywano biografie rodzin i wspomnienia starych robotników¹⁷. Dało to obraz pewnego wycinka tradycji wielkoprzemysłowego miasta.

Stopniowo dzięki doświadczeniom zdobywanym w czasie badań dostrzeżono możliwość poszerzenia ich problematyki, przyczyniając się do rozwoju polskiej etnologii / antropologii miasta. Znalazło to odbicie w kilku autorskich opracowaniach powstałych w tym ośrodku i stanowiących wzór dla innych badaczy. *Łódź i inne miasta* to pierwsze opracowanie, podsumowujące całokształt badań i przemyśleń B. Kopczyńskiej-Jaworskiej¹⁸. Zebrano tu publikacje autorki traktujące między innymi o mieście i miejskości polskiej, o kulturowym zróżnicowaniu Łodzi, dystansie kulturowym w sytuacji swój – obcy, różnorodności obyczajów miejskich, zmianie wzorów kultury chłopskiej w miejskim środowisku robotniczym. Pozwoliło to wyrobić sobie pogląd na zmieniającą się przestrzeń etnologicznych zainteresowań miastem autorki i zespołu, z którym przez wiele lat badała miasto Łódź.

Do dawnych kierunków badawczych i zainteresowań miastem jako przestrzenią migracji ludzi ze wsi nawiązuje w swej książce *Ludowe obrazy miasta* Robert Dzieścielski¹⁹.

¹⁶ A. Kopczyńska-Jaworska: *Antropologia miasta*. „Etnografia Polska” 1987, T. 31, z. 2, s. 127–137.

¹⁷ G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak: *Pracować, żeby żyć...*; G.E. Karpińska: *Wnętrza mieszkań łódzkich rodzin robotniczych w okresie międzywojennym*. W: *Miasto i kultura polska doby przemysłowej*. Człowiek. Red. H. Imbs, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 171–185.

¹⁸ B. Kopczyńska-Jaworska: *Łódź i inne miasta*. Łódź 1999.

¹⁹ R. Dzieścielski: *Ludowe obrazy miasta. Inspiracje Bystroniowskie*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2001, T. 40.

Autor ten, odtwarzając najpierw bystroniowską koncepcję kultury ludowej i wizję etnologii, podkreśla jego pogląd na znaczenie miasta dla kultury ludowej. Kierując się tym „czytaniem Bystronia”, jego „stylem poruszania się po kulturze, jej obserwowania i relacjonowania własnych z nią spotkań”²⁰, sam poszukuje ludowych obrazów we współczesnym mieście, opierając się, jak inni badacze ośrodka łódzkiego, na przykładzie Łodzi, obserwując i odnotowując, jak to mówi, „drobiazgi” (kulturowe) rozsiane w przestrzeni miasta. To one składają się na współczesne „obrazy” ludowe.

Grażyna Ewa Karpińska w książce *Miejsce wyodrębnione ze świata*²¹ pisze o przestrzeni kulturowej kamienicy łódzkiej. Już we wstępie deklaruje, że pragnie się tą pracą „wpisać w nurt zainteresowań etnologii, który można nazwać antropologią codzienności”. Opisuje obszar, który jest dla człowieka konkretnym miejscem w przestrzeni miasta – czymś pośrednim między ogólnospołeczną przestrzenią miasta a miejscem osobistego bytowania. Jest to już opis nie tylko konkretnej przestrzeni w mieście, ale też jednostkowego i społecznego doświadczania miejskiego architektonicznego tworu – kamienicy, jako kategorii kulturowej i społecznej. Główną tezą tej publikacji jest idea domu jako miejsca zamieszkania, domu-mieszkania i domu-schronienia, jego aspekt materialny i niematerialny, odtworzenie wspólnego przeżywania konkretnej przestrzeni miejskiej. W tej krótkiej recenzji, w której na razie pomijam kwestie metodologiczne (powróć do nich w dalszej wypowiedzi), trzeba podkreślić, że tak pojmowana i zbadana przestrzeń kulturowa i społeczna miasta, otworzyła nowy kierunek badań w polskiej etnologii / antropologii miasta.

Bronisława Kopczyńska-Jaworska i Krzysztof Woźniak w czasie wieloletnich badań, prowadzonych w Katedrze Etnologii Uniwersytetu Łódzkiego nad wybranymi grupami społecznymi i etnicznymi, a dotyczących obyczajowości mieszkańców różnych dzielnic miasta Łodzi, zwrócili uwagę na ewangelików augsburskich, jako mniejszościową grupę religijną. Szukali odpowiedzi na pytanie, „do jakiego stopnia odmiennosc religijna i etniczna wpływa na obyczaj i życie codzienne mieszkających w mieście ewangelików”. Badali też strukturę społeczną tego środowiska, jego poczucie tożsamości narodowej i grupowej, stosunek do katolików, jako grupy dominującej religijnie w mieście, uwzględnili zjawisko konwersji. Wykorzystali materiał nie tylko z badań terenowych, ale też archiwalnych w kraju i za granicą. Efektem tych badań, uwzględniających zarówno współczesny stan, jak i aspekt historyczny omawianej tematyki, stała się współautorska pozycja *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*²². Wskazano w niej, że wśród problemów społeczno-kulturowych współczesnego miasta należy zwrócić uwagę nie tylko na różne prze-

²⁰ Ibidem, s. 139 i in.

²¹ G.E. Karpińska: *Miejsce wyodrębnione ze świata. Przykład łódzkich kamienic czynszowych*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2000, T. 38.

²² B. Kopczyńska-Jaworska, K. Woźniak: *Łódzcy luteranie. Społeczność i jej organizacja*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2002, T. 41. Zob. B. Kopczyńska-Jaworska: *Ewangelicy łódzcy w przestrzeni miasta*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 4: *Przeźródło kulturowego współistnienia*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice 2000, s. 133–141.

strzenie miasta jako całości, ale i na wybrane grupy społeczne, które mają znaczenie w tworzeniu kulturowego obrazu, w jego funkcjonowaniu jako konkretnej struktury społecznej i kulturowej.

Kolejne przykłady publikacji badaczy z ośrodka łódzkiego wskazują na stałe poszerzanie się przestrzeni badawczej o problemy współczesnego miasta, z uwzględnieniem genezy tkwiącej w jego tradycji kulturowej i społecznej. Dowodem na to jest jeden z ostatnio wydanych tomów serii „Łódzkie Studia Etnograficzne”, zatytułowany *Codzienne i niecodzienne. O wspólnotowości w realiach dzisiejszej Łodzi*²³. Problematyka tomu dotyczy generalnie więzi tworzonej przez różne formy wspólnoty. Porusza się tu przede wszystkim kwestię pamięci społecznej jako czynnika kształtującego wspólnotę, decydującego o jej trwaniu, pisze się o źródle poznania tożsamości, o problemach wspólnoty świadectwa, o świętowaniu, sąsiedztwie oraz przeżyciach traumatycznych (zesłanie, śmierć bliskich) jako sytuacjach wyzwalających poczucie wspólnoty. Zagadnienia te mają związek z tradycją i pamięcią społeczną, odnoszą się do przeszłości jednostek i całych społeczności miejskich. Tworząc podłoże historyczne wspólnoty, stają się jednocześnie punktem odniesienia, czynnikiem jednoczącym, źródłem poczucia tożsamości. Te wartości ideowe to ważne w badaniu problemy współczesnego miasta, nie tylko dla analizy naukowej, ale też dla polityki społecznej.

Tradycją kulturową i problemami współczesnego miasta zajmują się badacze ośrodka warszawskiego. Związani z Polskim Towarzystwem Ludoznawczym Oddział w Warszawie zainicjowali i zapoczątkowali wydawnictwo wielotomowe *Miasto i kultura*²⁴. Zaprezentowali tu wyniki badań etnologicznych i historycznych, dotyczących Warszawy i Bratysławy. Powstałe w 1998 roku Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, które założył Andrzej Stawarz, inicjuje ogólnopolskie konferencje organizowane wspólnie z Muzeum Niepodległości w Warszawie, muzeami regionalnymi i różnymi instytucjami w miastach, gdzie owe spotkania się odbywają. Efektem tych sympozjów są wspólne wydawnictwa dotyczące przede wszystkim zjawisk kulturowych i problemów we współczesnych miastach, mających znaczenie dla tożsamości społeczno-kulturowej mieszkańców²⁵.

Miastem i obszarami podmiejskimi, jako przestrzenią kulturową i społeczną, od kilku lat zajmują się też etnologzy z Uniwersytetu Śląskiego, pod kierunkiem

²³ *Codzienne i niecodzienne. O wspólnotowości w realiach dzisiejszej Łodzi*. Red. G.E. Karpińska. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 2004, T. 43.

²⁴ *Warszawa–Bratysława. Etniczne i społeczne zróżnicowanie miasta (do 1939 r.)*. *Miasto i kultura*. T. 1. Red. P. Salner, A. Stawarz. Warszawa 1997; *Warszawa. Etniczne i społeczno-kulturowe zróżnicowanie miasta (XVII–XX w.)*. *Miasto i kultura*. T. 2. Red. A. Stawarz. Warszawa 1998.

²⁵ Owocem takich działań są książki wydane wspólnie przez Wyższą Szkołę Humanistyczną w Pułtusk i Ośrodek Konsultacji i Dialogu Społecznego Biura m.st. Warszawy: *Tożsamość społeczno-kulturowa współczesnego miasta w Polsce*. Red. A. Koseski, A. Stawarz. Warszawa–Pułtusk 2002; Muzeum w Rybniku i Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Górnictwa: *Tożsamość społeczno-kulturowa miasta postindustrialnego w Europie Środkowej*. Red. B. Kloch, A. Stawarz. Rybnik–Warszawa 2005.

Ireny Bukowskiej-Floreńskiej, prowadząc badania na terenie Śląska i jego pograniczach, organizując interdyscyplinarne konferencje oraz publikując wyniki dyskusji i badań własnych w różnych wydawnictwach, w wydawanej tu serii wydawniczej „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” oraz w monografiach. Przestrzeń miejska a tożsamość kulturowa to temat czwartego tomu tej serii. Autorzy z rozmaitych ośrodków naukowych Polski przedstawili tu między innymi obraz miasta jako przestrzeni kreowanej i kreującej tożsamość kulturową mieszkańców, ukazali tożsamość kulturową młodzieży w przestrzeni miejskiej oraz przestrzeni tradycji etnicznej w strukturze amerykańskiej metropolii (badania Anny Brzozowskiej-Krajki, Uniwersytet im. M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie)²⁶. Tom zawiera też, w publikacji Ryszarda Kantora, tematykę kulturowych aspektów sporu o przestrzeń ideową miasta i ikonosfery miasta jako przestrzeni kulturowego współistnienia²⁷.

Problemem miasta jako przestrzeni kontaktu kulturowego i społecznego zajął się zespół autorów tomu 8. wspomnianej serii, prowadzących badania na terenie Polski, Słowacji i Słowenii²⁸. Znalazły się tu wyniki badań i przemyśleń dotyczących takich zagadnień, jak: problemy wieloetniczności, czynniki kulturotwórcze bądź powodujące regres miejskości, nowe zjawiska i nowe przestrzenie kulturowe we współczesnych miastach (np. supermarkety), funkcje miasta w lokalnej tradycji i więziach społecznych. Zwrócono uwagę na rolę pamięci społecznej i mit przeszłości, na sytuację jednostki we współczesnym środowisku miejskim oraz na rozmaite zagrożenia powodujące tworzenie zbiorowisk patologicznych w mieście. Opis dotychczasowych światowych osiągnięć i kierunków badawczych etnologii wzbogaca rozdział, autorstwa Sylwii Żwak, informujący o zainteresowaniu miastem jako miejscem ważnym dla społeczności Europy²⁹.

W kolejnym tomie „Studiów Etnologicznych i Antropologicznych”, zatytułowanym *Problemy ekologii kulturowej i społecznej w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej*³⁰, nawiązano do pierwotnych zainteresowań tzw. szkoły chicagowskiej, a także do coraz bardziej upowszechniających się idei geografii humanistycznej i do badań antropologii ekologicznej. Autorzy zaprezentowali wyniki dociekań i obserwacji

²⁶ Przykładowo: K. Górny, M. Marczyk: *Obraz miasta jako przestrzeni kreowanej i kreującej tożsamość kulturową jego mieszkańców. Przyczynek do antropologii Wrocławia*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 4..., s. 75–92; M.Z. Pulinowa: *O kształtowaniu tożsamości kulturowej młodzieży w przestrzeni miejskiej*. W: Ibidem, s. 109–117; A. Brzozowska-Krajka: *Przestrzenie tradycji etnicznej w strukturze amerykańskiej metropolii (na przykładzie regionalizmu podhalańskiego)*. W: Ibidem, s. 121–131.

²⁷ R. Kantor: *Kulturowe aspekty sporu o przestrzeń ideową miasta*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 4..., s. 37–48; D. Rott: *Ikonosfera Leszna w latach 1628–1656 jako przestrzeń kulturowa współistnienia. Zarys problematyki*. W: Ibidem, s. 49–71.

²⁸ „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 8: *Miasto – przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice 2004.

²⁹ S. Żwak: *Współczesne miasto a uchwały rad europejskich*. W: Ibidem, s. 20–33.

³⁰ „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 9: *Problemy ekologii kulturowej i społecznej w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice 2006.

prowadzonych na terenach współczesnych miast i przestrzeniach podmiejskich, dotyczących stosunku człowieka do środowiska, do zachodzących w nim zmian ekologicznych, transformacji społecznych i kulturowych, do zagrożeń, nie od razu lub nie w pełni uświadomionych, bądź sytuacji wymuszających konieczność dostosowania. Jak wynika z przedstawionych materiałów, degradacja przestrzeni społecznej i kulturowej widoczna jest w wielu środowiskach miejskich i podmiejskich, zwłaszcza przemysłowych. Następuje stopniowo, wyzwała jednak społeczne postawy adaptacji do zmieniających się warunków życia. Czasem są to zagrożenia o charakterze nieodwracalnym. Jest to nowa, niezwykle interesująca płaszczyzna badań dla etnologii / antropologii kulturowej i nauk pokrewnych. Dlatego w tomie znalazły się teksty dotyczące zarówno przestrzeni zdewaluowanej, jak i adaptacji oraz tworzenia ekosystemu kulturowego (w aspekcie historycznym), integracji i tożsamości lokalnej jako społecznych wartości ekologicznych, a także dotyczące przestrzeni twórczej, ludycznej i wierzeniowej jako swoistej niszy ekologicznej w przestrzeni miasta.

Młodzi badacze z ośrodka śląskiego kontynuują również badania małych miast, zwłaszcza na pograniczach, w aspekcie poczucia tożsamości ich mieszkańców, odwołujących się do pamięci społecznej i tradycji jako punktu odniesienia i więzi społecznej. Przykładem jest monografia Grzegorza Odoja *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej*. Analizę małomiasteczkowej wspólnoty i źródeł tożsamości przeprowadził tu na podstawie obserwacji poczynionych w Sławkowie – miasteczku położonym na pograniczu Małopolski i Śląska³¹. Etnolodzy śląscy badają też zagadnienia kompensaty warunków życia w mieście przez zachowania ludyczne (tę problematykę badawczą zainicjował Ryszard Kantor³²) oraz specyfikę komunikacji społecznej na gruncie ludyzmu w mieście przygranicznym, uwzględniając kwestie etniczno-kulturowe (Magdalena Szalbot), rolę miasta w kształtowaniu gustów estetycznych (Kinga Czerwińska), aktywność środowisk alternatywnych (Grzegorz Studnicki) itp³³. Podejmuje się również badania nad różnymi problemami współczesnych miast i rolą tradycji w społeczeństwie nowoczesnym, nad tworzeniem się nowych przestrzeni podmiejskich, które przekształciły się ze

³¹ G. Odoj: *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej*...

³² R. Kantor: *Poważnie i na niby. Szkice o zabawach i zabawkach*. Kielce 2003.

³³ M. Szalbot: *Przestrzenie ludyczne miast pogranicza jako przykład miejsc kontaktów kulturowych*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 8..., s. 226–236; Eadem: *Miejskie przestrzenie ludyczne. Etnologiczne studium miejskich przestrzeni zabawowych ze szczególnym uwzględnieniem przypadku miast średniej wielkości z pogranicza polsko-czeskiego: Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*. Praca doktorska. Wydział Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Poznań 2006 [maszynopis]; K. Czerwińska: *Rola miasta w kształtowaniu mody i gustów estetycznych wsi. Przykład Śląska Cieszyńskiego*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 8..., s. 216–223; G. Studnicki: *Stowarzyszenie LI-BERTE jako przestrzeń aktywności środowisk alternatywnych – specyfika miejsca a przestrzeń miejska na styku kultur w Czeskim Cieszynie*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 9: *Problemy ekologii kulturowej i społecznej w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej*. Red. I. Bukowska-Floreńska. Katowice 2006, s. 143–155.

wsi włączonych w miasto, dziś stanowiących zaplecze mieszkalne, gospodarcze, zwarte wspólnotowo, o silnym poczuciu tożsamości³⁴.

Przedstawiając tu, w dość ograniczonym zakresie, dorobek badań polskiej etnologii miasta, chciałam zwrócić uwagę na kierunek zainteresowań badawczych przedstawicieli tej ciągle młodej dziedziny etnologii. Współczesna etnologia / antropologia kulturowa ciągle odkrywa nowe przestrzenie badań, do których właśnie zalicza się miasto i codzienność. Zwolennicy i przedstawiciele tej nowej subdyscypliny poszukują tej stosownej strategii badawczej.

Strategie i metody badawcze

Badania etnologiczne i antropologiczne miasta zapoczątkowali, u progu XX wieku, uczeni Uniwersytetu Chicagowskiego. Pierwotnie celem ich badań była ekologia – nie tylko opisywali niepożądane cechy obserwowanych społeczności miejskich, aktualną sytuację, ale też dążyli do poprawy życia ludzi. Materiały z tego zakresu znane są przede wszystkim z pierwszych dziennikarskich tekstów Roberta Ezry Parka, później pracownika tegoż Uniwersytetu. R.E. Park zajmował się różnego rodzaju patologiami społecznymi. Interesował się zarówno zachowaniami zbiorowymi, jak i jednostkowymi formami organizacji miejskiego sposobu i stylu życia, polityczną organizacją miasta, stosunkami społecznymi, rolą instytucji itp. W swej metodologii badań skupiał się na diagnozie i opisie konkretnej sytuacji, opierając się na materiałach uzyskanych dzięki bezpośredniej obserwacji, którą ułatwiała mu dawne doświadczenie dziennikarskie.

William Thomas i R.E. Park, najpopularniejsi i najbardziej zasłużeni w Stanach Zjednoczonych dla empirycznych badań miasta, prowadzili je dzięki obserwacji bezpośredniej, przy czym Thomas uważał, że aby zdefiniować sytuację, należy badać rzeczywistość społeczną za pośrednictwem uczestników zdarzeń. Wprowadził pionierską na owe czasy metodę, która polegała na badaniu dokumentów osobistych, takich jak: listy, dzienniki, autobiografie. Zwrócił uwagę na możliwość wykorzystania autobiograficznych opisów znajdujących się w posiadaniu psychiatrów, pracowników opieki społecznej czy różnych badaczy społecznych. Efektywność metody analiz dokumentów osobistych³⁵ udowodnił w badaniach prowadzonych wspólnie z polskim filozofem Florianem Znanieckim nad emigrantami polskimi osiedlającymi się w miastach amerykańskich. Wyniki opublikowali wspólnie

³⁴ I. Bukowska-Floreńska: *Tradycje lokalne i rodzinne a tożsamość kulturowa współczesnych środowisk podmiejskich i miejskich. Przykład Górnego Śląska*. W: *Ich małe ojczyzny. Lokalność, korzenie i tożsamość w warunkach przemian*. Red. M. Trojan. Wrocław 2003, s. 135–153.

³⁵ L.A. Coser: *Masters of Sociological Thought*. New York 1977, s. 533.

w latach 1918–1920 w pracy *The Polish Peasant in Europe and America*³⁶. Pozycję tę określono jako kamień milowy w rozwoju metodologii badań społecznych. Warto tu dodać, że w ostatecznych założeniach teoretycznych wspólnego dzieła obu uczonych kluczową rolę odegrały wypracowane wcześniej przez Znanieckiego zasady jego systemu filozofii humanistycznej. Zgodnie z nimi „jedyną dostępną poznaniu naukowemu rzeczywistością mogła być rzeczywistość powstała w historycznym doświadczeniu człowieka, której obraz i znaczenie konstruował i przekazywał w stworzonym przez siebie symbolicznym systemie pojęć i zachodzących między nimi stosunków. Podstawowym elementem tej rzeczywistości stały się [...] rzeczy rozumiane jako ludzkie wartości”³⁷. Znaniecki podkreślał konieczność uwzględniania w wyjaśnianiu zjawisk społecznych ich subiektywnej interpretacji w świadomości doświadczających je ludzi. Ta treść interpretacyjna, według niego, była konkretną wartością mającą znaczenie dla skutków działalności ludzi. Chodziło mu o sformułowanie praw społecznego stawania się i praw zmiany społecznej, zarówno dla celów naukowych, jak i praktycznych. Dlatego podstawowymi częściami jego *Noty metodologicznej*, zamieszczonej we wspomnianym dziele, był problem rozumienia przemian społeczno-kulturowych w środowisku imigrantów amerykańskich, a także prawa zmiany społecznej i zasady technologii społecznej³⁸.

Początki i dzieje badań społeczności miejskich szczegółowo opisano już w kilkunastu publikacjach polskich socjologów i etnologów. Przywołałam je tu, zastanawiając się nie tylko nad współcześnie podejmowaną problematyką badawczą, ale też nad metodologią badań. Obecnie, mimo istotnych zmian w społecznej i kulturowej przestrzeni miast, warto może sięgnąć do tych pierwszych doświadczeń.

Strategię badawczą przestrzeni kulturowej i społecznej miasta polska etnologia wypracowywała pośrednio. Dotyczyło to zarówno przedmiotu, zakresu, jak i metodologii badań. Jak już wspomniano, wcześniej badano tradycje kulturowe wsi, początki badań na terenie miast dotyczyły adaptacji ludności wiejskiej osiedlającej się w mieście oraz wpływu kultury miasta, za ich pośrednictwem, na wieś. Równolegle zainteresowano się grupą mieszkańców miasta, uważaną za najbliższą klasowo mieszkańcom wsi, a więc robotnikami. Do badań takich zachęcał K. Dobrowolski, który blisko współpracował z socjologami, dostrzegał też potrzebę prowadzenia interdyscyplinarnych badań w różnych środowiskach społecznych, propagował metodę historyczno-terenową, później szerzej określoną jako integralną.

W polskich etnologicznych eksploracjach przestrzeni miejskich opierano się początkowo przede wszystkim na doświadczeniach dotychczasowych badań tradycyjnej kultury wsi, korzystano także z niektórych wzorów strategii badawczej

³⁶ W.I. Thomas, F. Znaniecki: *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group*. Vol. 1, 2. Boston 1918; Vol. 3. Boston 1919; Vol. 4, 5. Boston 1920; drugie wydanie: New York 1974; trzecie wydanie: New York 1974; Eidem: *Chłop polski w Europie i Ameryce*. T. 1–5. Warszawa 1976.

³⁷ Z. Dulczewski: *Florian Znaniecki życie i dzieło*. Poznań 1984, s. 156.

³⁸ W.I. Thomas, F. Znaniecki: *Chłop polski...*, s. 54–86.

wypracowanych w socjologii. Najwięcej możliwości kontynuowania dotychczas stosowanych etnologicznych form postępowania badawczego dawała przestrzeń kulturowa małych miast. Warto tu przytoczyć doświadczenia metodologiczne z badań etnologicznych nad małymi miasteczkami, prowadzonych pod kierunkiem Anny Szyfer. Miasteczka te potraktowano jako społeczności lokalne, charakteryzujące się do niedawna kulturą tradycyjną, zachowującą wiele elementów kultury wsi. Ich przeobrażenia analizowano łącznie z całym życiem społeczności miasteczka. Pytania badawcze dotyczyły stopnia zachowania wartości tradycyjnej kultury, przebiegu procesu zmian, czynników sprawczych, oddziaływania na sąsiednie wsie, funkcji tradycji. Nie pominięto też zagadnień dotyczących rodziny, więzi społecznych, obrzędowości itp. Starano się określić perspektywy rozwojowe badanych miasteczek. Oprócz wywiadów, obserwacji uczestniczącej wykorzystano dostępne dane historyczne, demograficzne i ekonomiczne. Metoda tych badań była zatem zbliżona do znanej w etnologii metody monograficznej. Owocem owych obserwacji, dociekań były wspomniane już monografie miast.

Niektórzy badacze małego miasta, chcąc odejść od opracowywania klasycznej jego monografii, koncentrują się na wybranych aspektach kultury. O takich założeniach metodologicznych pisze między innymi Czesław Robotycki, przedstawiając prowadzone pod jego kierunkiem badania, w których skupiono się na gromadzeniu wiedzy o odczuciu społecznym lokalnej tradycji i historii, o wartościowaniu lokalnej przestrzeni kulturowej. Zajmowano się genealogiami rodzinnymi i podaniami ajtiologicznymi. Dociekano, „jak poprzez działania regionalistów i znawców miejscowych tradycji zachodzi proces kreowania lokalnej historii i równocześnie, jaki jest jej odbiór w potocznej świadomości”³⁹ mieszkańców danego miasteczka. Taka forma badań cieszy się coraz większym zainteresowaniem.

Niezbyt wielka społeczność, jaką jest małe miasteczko, umożliwia badaczowi ogarnięcie całości dotyczących je problemów. Oprócz opisu tradycji kulturowej i form życia współczesnego, można wyjaśnić wiele czynników wewnętrznych funkcjonowania tej zbiorowości społecznej, istniejących i tworzących się grup społecznych, ich trwanie, dynamikę, spójność, wszelkie kwestie zachowań i interakcji, różne aspekty świadomościowe, w tym lokalny wymiar tożsamości społecznej i kulturowej. Opierając się na doświadczeniach Anny Szyfer i jej zespołu oraz własnych, Grzegorz Odoj proponuje, by w etnologicznych badaniach przestrzeni miejskiej, zwłaszcza mając na uwadze wieloaspektowość zjawiska tożsamości kulturowej, stosować kilka metod. Pozwala to na szerszy ogląd rzeczywistości, głębszą analizę, rzetelność formułowanych wniosków szczegółowych i ogólnych. Jak wynika z jego doświadczeń, przedstawionych w cytowanej wcześniej publikacji *Tożsamość kulturowa społeczności małomiasteczkowej*, w badaniach takich sprawdzają się metody:

³⁹ Cz. Robotycki: *Jak opisać społeczność lokalną – przykład Wojnicza*. W: *Wobec kultury. Problemy antropologa*. „Łódzkie Studia Etnograficzne” 1996, nr 35, s. 24.

monograficzna, biograficzna i integralna⁴⁰. Warto tu przytoczyć wnioski uzasadniające równorzędne ich potraktowanie. Według G. Odoja, zgodnie z założeniami, metoda monograficzna pozwala na sporządzenie całościowego, usystematyzowanego, względnie wyczerpującego opisu różnych stron życia zbiorowości społecznej, na ukazanie jej specyfiki w kontekście historycznych zmian oraz współczesnego układu wzajemnych odniesień. Metoda biograficzna umożliwia badaczowi wniknięcie w sposób i styl życia zbiorowości czy jednostki, w ich wewnętrzny charakter, i zrozumienie funkcjonalnych zależności pod warunkiem, że nie jest to tylko analiza dokumentów. To także wykorzystanie autobiograficznych wywiadów narracyjnych, które później, we fragmentach wypowiedzi, mogą być wykorzystane jako konkretne przykłady „metody egzemplifikacji” (o tej formie badań pisał już wcześniej socjolog Jan Szczepański⁴¹). Metoda integralna stanowi istotne uzupełnienie wcześniejszego postępowania badawczego, zwraca bowiem uwagę na podłoże historyczne analizowanych zjawisk. Jej wymogiem, jak widzi to Kazimierz Dobrowolski, jest dążenie „do wydobywania z aktualnie istniejącej rzeczywistości społecznej różnego rodzaju danych, które z kolei mogą znaleźć zastosowanie w procesie rekonstruowania socjologicznego obrazu minionych faz rozwoju określonej społeczności”⁴².

Jak już wspomniano, badaniem różnej problematyki dotyczącej wielkiego miasta zajmował się przede wszystkim ośrodek łódzki. Przytaczana tu już kilkakrotnie Bronisława Kopczyńska-Jaworska jeszcze w 1987 roku miała wątpliwości co do statusu badań miasta, pisząc: „Mimo swych niezaprzeczalnych walorów poznawczych badania miejskie [...] budziły i nadal budzą wiele wątpliwości. Antropologia miejska od początku przeżywa kryzys swej tożsamości. Dziedzina nauki bez jasnych, teoretycznych celów lub z celami niepewnymi budzi wątpliwości co do słuszności jej wyodrębnienia i wartości wyników. [...] Pierwszy problem związany jest z trudnością zdefiniowania zmiennej historycznie istoty miasta i kontrowersjami wokół pojęcia urbanizacji. Drugi wiąże się z wątpliwościami co do możliwości stosowania metod badawczych na gruncie etnologii (antropologii) w badaniach dużych zbiorowości miejskich”⁴³. Wtedy, gdy to pisała, uważano, że antropolodzy powinni systematycznie śledzić „ustalenia pokrewnych dyscyplin w celu ich wykorzystania we własnej analizie”. Stawiano pytanie, czy antropologia miasta ma jakiś szczególny swój przedmiot zainteresowań. Toteż w innym miejscu stwierdziła: „Jest rzeczą widoczną, że większość prac antropologii miejskiej nawiązuje do tematyki właściwej tradycyjnym badaniom antropologicznym, jakkolwiek spotykamy tematy szcze-

⁴⁰ G. Odoj: *Tożsamość kulturowa...*

⁴¹ J. Szczepański: *Metoda biograficzna*. W: Idem: *Odmiany czasu teraźniejszego*. Warszawa 1971, s. 584–589. Zob też koncepcję Fritza Schuyzego opisaną w: M. Łukowska: *O pewnym wariacie metody biograficznej*. „Acta Universitas Lodzianis. Folia Ethnologica” 1991, nr. 5.

⁴² W. Kwaśniewicz: *Kazimierza Dobrowolskiego koncepcja badań historyczno-terenowych*. W: *Metoda biograficzna*. Red. J. Włodarek i M. Ziolkowski. Poznań 1990, s. 159.

⁴³ B. Kopczyńska-Jaworska: *Antropologia miasta...*, s. 130.

gólnie lubiane. Obserwujemy więc kontynuację zainteresowań problemami migracji, kontaktów, adaptacji i akulturacji, struktur rodzinnych i systemów pokrewieństwa, zróżnicowania wzorów kulturowych. Nawet pomimo różnicy w skali badanych zbiorowości problem naczelny, czyli sprawa odniesienia obserwacji jednostkowych do kultury jako całości, pozostaje w badaniach miasta ten sam, co w antropologii tradycyjnej⁴⁴.

Etnolodzy podejmujący badania w miastach rzeczywiście korzystali i najczęściej korzystają z dotychczasowych doświadczeń metodologicznych, a w technikach badawczych przedkładają obserwację bezpośrednią i wywiad nad badanie ankietowe. Etnolodzy łódzcy, prowadząc badania nad życiem robotników łódzkich, korzystali z dużym powodzeniem z metody, którą Kazimierz Dobrowolski określił jako „historyczno-terenową”⁴⁵. Polega ona na odtwarzaniu przez ludzi (w tym wypadku mieszkańców miasta), z którymi badacz rozmawia, różnorodnych kategorii zjawisk i procesów, jakie nastąpiły w stosunkowo niedawnej przeszłości. Polega też na obserwacji przez badacza różnych faktów ergologicznych, urządzeń materialnych powstałych w przeszłości i nadal użytkowanych. Dlatego w badaniach ośrodka łódzkiego, zbierającego informacje o przebiegu życia robotników i ich rodzin, opisywano działania poszczególnych osób, normy postępowania, hierarchie wartości, opinie. We wstępie do publikacji tych badań podkreślono, że wykorzystano też biografie rodzin i spisane przez starych robotników wspomnienia⁴⁶. Zastosowano więc, choć nie mówi się tu o tym, wprowadzoną niegdyś przez Thomasa i Znanięckiego, metodę badań dokumentów osobistych, co wpłynęło znacznie na osiągnięte wyniki badań.

W prowadzonych później dociekaniach, zwieńczonych wspomnianymi publikacjami, starano się przekroczyć sztywne ramy przyjętej dotąd strategii badawczej. Przykładowo, badając życie codzienne czy konkretne miejsce w przestrzeni urbanistycznej miasta – „miejsce wyodrębnione ze świata”, jak kamienicę określiła Grażyna Ewa Karpińska, konieczne było wykorzystanie osobistego wieloletniego doświadczenia miasta. Konieczne też było przyjęcie sposobu spojrzenia na kulturę „od wewnątrz” i „z zewnątrz”, rekonstrukcji codziennego doświadczenia miejsc w kamienicy przez jej mieszkańców. Dlatego wspomniana autorka w czasie swoich badań posługiwała się wieloma metodami interpretacyjnymi: „W moim spojrzeniu na miejsce i przestrzeń znajdują się więc, obok reinterpretacji materiałów i relacji badaczy na temat życia różnych ludów w różnych przestrzeniach, odwołania do semiotyki (gdy otwieram się na kulturę jako system poznawczy) i fenomenologii (gdy badam różne okoliczności, w których jednostka zdobywa doświadczenie i staram się uchwycić istotę takiego zjawiska, jakim jest stosunek do przestrzeni

⁴⁴ Ibidem, s. 133.

⁴⁵ K. Dobrowolski: *Badania historyczno-terenowe. Zagadnienie rekonstrukcji procesów historycznych na podstawie materiałów terenowych*. „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1954, T. 53, s. 424–429.

⁴⁶ G.E. Karpińska, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Woźniak: *Pracować, żeby żyć...*, s. 6.

i ogólna struktura doświadczania przestrzeni)⁴⁷. W technikach badawczych stosowała, oprócz obserwacji i zwykle przyjętej w etnologii techniki wywiadu, formy wywiadu narracyjnego, indywidualnego i zbiorowego. Umożliwiały one poznanie, jak przeżywali zdarzenia, działania, wyobrażenia, mieszkańcy kamienicy.

Przeгляд dotychczasowych badań i strategii badawczych świadczy, że w miarę rozwoju coraz liczniejszych studiów z zakresu etnologii / antropologii miasta poszerzano stosowaną metodologię. Nadal jednak nie zdecydowano, jakie metody badawcze mogą być szczególnie przydatne do badań w środowisku miejskim. W jednym ze swych artykułów B. Kopczyńska-Jaworska, zastanawiając się nad tym, stawia pytania: „Czy istnieje jakiś odrębny zakres badań właściwy etnologii miasta czy tylko zmieniono miejsca badań znane ludoznawstwu europejskiemu ze społeczności wiejskich na społeczność miejską. Zadawano pytanie, czy fenomen miasta prowokuje jakieś swoiste pytania badawcze?”⁴⁸. Nie znajdując prostej odpowiedzi, słusznie stwierdza, że biorąc pod uwagę doświadczenia badawcze, można mówić przede wszystkim o tym, że przedstawiciele tej dyscypliny współcześnie chcą badać wszystkich ludzi, wszelkie społeczności i wszelkie rodzaje kultur. Celem badań prowadzonych w mieście „miałoby więc być zrozumienie społeczeństwa suburbanizowanego, przy użyciu teorii, analiz i sposobów, które tradycyjnie zwykło się identyfikować z antropologią. Stąd antropologię miejską uznać można, niezależnie od jej powiązań z innymi naukami, w jakimś zakresie za część, subdyscyplinę antropologii (etnologii), która podkreśla, że nie istnieje jakaś szczególna przestrzeń zjawisk, którymi zajmuje się etnologia / antropologia miasta, tylko w naszej rzeczywistości mamy do czynienia z adaptacją doświadczeń badawczych etnologa oraz z wykorzystaniem wypracowanych na ich gruncie teorii i technologii funkcjonowania zjawisk w środowisku miejskim”⁴⁹. W konkluzji podkreśla, że przecież współczesny etnolog interesuje się każdym zjawiskiem kulturowym, niezależnie od miejsca jego występowania, a dobór metod i narzędzi badawczych zależy od temperamentu badawczego i zainteresowań poszczególnych naukowców. Sądzę jednak, że stan obecnych badań nad miastem i doświadczenia zdobyte w ich trakcie stawiają przed etnologami wymóg dyskusji metodologicznej.

Etnolodzy prowadzący badania w przestrzeni społecznej i kulturowej współczesnych miast różnej wielkości, kategorii, o różnych tradycjach historycznych, różnej drodze rozwoju demograficznego i kulturowego, mają do czynienia z niejednorodną materią poznania. Miasto jako przestrzeń urbanistyczna i społeczna, efekt twórczego kontaktu kulturowego i społecznego, dzięki swej szczególnej przestrzeni kulturowej ma wpływ na sposób zachowania ludzi, na ich postawy, system wartości.

⁴⁷ G.E. Karpińska: *Miejsce wyodrębnione ze świata...*, s. 22–23.

⁴⁸ B. Kopczyńska-Jaworska: *Tożsamość społeczno-kulturowa a miasto jako przedmiot badań*. W: *Tożsamość społeczno-kulturowa współczesnego miasta w Polsce*. Red. A. Oseski, A. Stawarz. Warszawa–Pułtusk 2002, s. 13.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 14.

Tworzą się tu inne niż w środowisku wiejskim miejsca kontaktów międzyludzkich, więzi społeczne (czasem ich brak), zachowania formalne lub spontaniczne, instytucje, hierarchie społeczne i hierarchie wartości. Rodzą się tu określone warunkami życia i swoistą „modą” potrzeby społeczne oraz powstają rozmaite formy i możliwości ich zaspokajania. Inaczej też niż w przestrzeni wsi – dobrze lub źle, doświadczają się i użytkuje przestrzeń kulturową, w której odciska się własne ślady istnienia. Inne są osobiste i wspólne przestrzenie pamięci i mitów z nimi związanych, inne jest to, co decyduje o świadomości historycznej oraz tożsamości mieszkańców miasta, o ich postawach. Wielokulturowa przestrzeń społeczna wielu miast, tworzona przez kolejne pokolenia ich mieszkańców, poszerza się i zmienia na oczach badacza, nie tylko dzięki waloryzacji architektoniczno-urbanistycznej, ruchliwości społecznej (napływ i odpływ ludności), ale też przez włączanie w obręb miast nowych przestrzeni podmiejskich, tworzenie podmiejskich centrów handlowych, zaspokajających potrzeby konsumpcyjno-gospodarcze i ludyczno-rekreacyjne. Inne są zatem fakty, zjawiska kulturowe i procesy w mieście małym, dużym czy aglomeracji, będące przedmiotem obserwacji badawczej etnologa / antropologa, niż w ulegającej dziś również zmianom przestrzeni społecznej i kulturowej wsi.

W badaniach etnologicznych miasta korzystano często z metody monograficznej, zgodnie z którą badacz winien możliwie szczegółowo opisać zjawiska i zaprezentować problem badawczy jako „studium wybranego przypadku”. Jak wiadomo, jednostką opisywaną w takich badaniach może być wybrana grupa społeczna, grupa przedmiotów wyróżnionych z jakiegoś względu, instytucja, a także kultura na określonej przestrzeni terytorialnej. „Swoistość metody monograficznej polega więc nie na wielkości przedmiotu badań, lecz na tym, że daje poznanie konkretnych wydarzeń, pozwala więc na ustalenie bezpośrednich związków przyczynowych”⁵⁰.

Etnolog nadal chętnie bada „małe dziedziny życia społeczno-kulturalnego w sposób integralny, a antropologia miasta może być jedną z najbardziej adekwatnych odpowiedzi na współczesną świadomość epistemologiczną antropologii” – pisze B. Kopczyńska-Jaworska⁵¹. Wobec tego warto się zastanowić nad tym, że choć niewątpliwie w badaniu wybranych aspektów kultury czy konkretnych problemów nadal przydatne są wszystkie znane z doświadczeń dotychczasowych metody badawcze, a w strategii gromadzenia materiału wypróbowane w swej skuteczności techniki wywiadu, różne formy obserwacji, analizy rozmaitych źródeł zastanych (dokumentów osobistych, wspomnień, ruchomych i nieruchomych obiektów kultury materialnej), to jednak konieczne wydaje się nie tylko integralne ich stosowanie. O dobraniu odpowiedniej metody badawczej i technik zbierania materiału decyduje problem badawczy i cel badań, wybór rodzaju zjawisk poddanych obser-

⁵⁰ B. Kopczyńska-Jaworska: *Metoda etnograficznych badań terenowych*. Warszawa 1971, s. 25.

⁵¹ Eadem: *Miasto jako przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego*. W: „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”. T. 8..., s. 18.

wacji, analizie i opisowi. Tu etnologia / antropologia kulturowa dysponuje szerokim wachlarzem sprawdzonych metod i strategii badań.

Dla osiągnięcia oczekiwanych efektów badań rzeczywiście konieczne jest integralne podejście badawcze polegające na wykorzystaniu różnych, wzajemnie uzupełniających się opcji metodologicznych. Kazimierz Dobrowolski nazwał to metodą integralną. To na pewno podejście badawcze ważne dla etnologii / antropologii miasta. Warto przypomnieć tu jej cztery założenia⁵², które są ciągle aktualne. Po pierwsze, w metodzie tej kładzie się nacisk na konieczność równoległego uwzględniania indywidualizującego i generalizującego punktu widzenia, co należy rozumieć jako potrzebę rozwijania badań empirycznych w ścisłym powiązaniu z myśleniem teoretycznym. Po drugie, należy traktować każdy wycinek rzeczywistości społeczno-kulturowej jako spójny układ elementów. Wyraża się to „w pełnym, o ile możliwości, zebraniu wszelkich kategorii źródeł, które mogą zabezpieczyć jak najbardziej wszechstronne odtwarzanie i wyjaśnienie danych zagadnień; [...] w integralnym wyzyskaniu wszelkich metod i technik badawczych, o ile są przydatne, celowe i wykonalne i mogą przyczynić się do pogłębienia i udoskonalenia poznania badanej rzeczywistości”⁵³. Trzecie założenie tej metody to dążenie do ustalania rzeczywistych funkcji, jakie wynikają z występowania określonych zjawisk i procesów. Chodzi tu o funkcje, jakie spełniają w całokształcie badanej rzeczywistości. Po czwarte, postępowanie w tej metodzie polega na traktowaniu badanych zjawisk jako części procesu historycznego. Odnosi się to także do badania współczesności, która jest częścią szerszego procesu dziejowego. K. Dobrowolski kładł duży nacisk na potrzebę widzenia w aktualnie toczących się procesach źródeł historycznych, które „ciążą na teraźniejszości”.

Współczesne badania etnologa / antropologa sprowadzają się właściwie do diagnostycznego oglądu badanej rzeczywistości; dopiero w opracowaniu szczegółów badanego problemu nastąpić powinno odwołanie się do innych metod. Stąd, przyjmując zalecenia przypomnianej wcześniej metody (w której właściwie mieszczą się wymogi innych metod etnologii), warto, moim zdaniem, zwrócić uwagę na metodę diagnozy, która ma walor porządkujący i dlatego może być wykorzystana na początku badań. Wyznacza ona pięć etapów postępowania: etap diagnozy klasyfikacyjnej i typologicznej, etap genezy, fazy, celowościowo-znaczeniowy i prognozy. Każdy badacz przed rozpoczęciem swych dociekań próbuje zakwalifikować do jakiejś kategorii badany problem, jaki ma zamiar opisać (diagnoza klasyfikacyjna i typologiczna). To konieczne do dalszego postępowania. Następnie poszukuje

⁵² Przytaczam je za: W. Kwaśniewicz: *O współdziałaniu interdyscyplinarnym w badaniach kultury współczesnej wsi*. W: *Studia z zakresu socjologii, etnografii i historii ofiarowane Kazimierzowi Dobrowolskiemu*. Kraków 1984, s. 228–230.

⁵³ K. Dobrowolski: *Budowanie teorii życia społecznego i kultury. Wybrane zagadnienia*. W: *Idem: Studia nad życiem społecznym i kulturą*. Polska Akademia Nauk. Oddział w Krakowie. „Prace Komisji Socjologicznej”. Nr 7. Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 65.

odpowiedzi na pytania dotyczące przyczyny badanego zjawiska, jego związków z innymi, czyli dziejów tego, co stanowi podłoże historyczne badanej rzeczywistości. Próbuje ustalić, jaka jest geneza badanych faktów, sytuacji, poczucia tożsamości, czy są one skutkiem jakiegoś procesu, jakie są konkretne przyczyny zmian lub innowacji (diagnoza genezy). Kolejne pytania zmierzają do uzyskania odpowiedzi, jak wygląda współcześnie badana rzeczywistość, próbuje się opisać stan, sytuację, konkretny przedmiot dociekań (diagnoza fazy). Później konieczne jest określenie jego roli, funkcji, celu istnienia, a także współzależności międzyludzkich, przyczyn postaw i zachowań. Trzeba też ustalić znaczenie i funkcję konkretnych stref miasta, obiektów, kreowanych tu wydarzeń (diagnoza celowościowo-znaczeniowa). Na podstawie wniosków próbuje się przewidywać kierunek dalszych zmian – trwania, regresu, przeobrażeń, innowacji (prognoza).

Według tak przyjętej strategii badawczej wiedzę o przedmiocie badań można gromadzić, posługując się wszelkimi znanymi w etnologii i naukach społecznych technikami badawczymi (wywiad, zwłaszcza narracyjny, różne formy obserwacji, analiza wszelkich źródeł zastanych, w tym archiwalnych i dokumentów osobistych, obiektów ruchomych i nieruchomych, analiza dokumentów oficjalnych administracji miasta, dokumentacji video). Pozwala to zgromadzić wiedzę o życiu codziennym mieszkańców miasta dawniej i współcześnie, wykreować obraz społeczny i kulturowy różnych przestrzeni miasta.

Dysponując materiałem badawczym uzyskanym dzięki wykorzystaniu metody diagnozy i metody integralnej, w szczegółowej analizie wartości semiotycznych i symbolicznych, doświadczanych i przeżywanych przez ludzi różnych przestrzeni miasta, wartości ideowych i duchowych, związanych z wszelkim odczuwaniem, należy docenić semiotykę i fenomenologię. Otwarta pozostaje kwestia celu współczesnych badań etnologicznych miasta. Czy mają to być tylko badania dokumentujące współczesny obraz miast, ich problemy społeczne i kulturowe, badania mające wartość epistemologiczną, czy też ma to być także wiedza przydatna w polityce społecznej i planowaniu warunków życia w mieście. Odpowiedź na to znajdziemy, jak się wydaje, kontynuując badania małych i dużych miast, nie lękając się ich podjęcia, analizując różnorodne problemy współczesne miast, które badali dotąd przede wszystkim socjologzy, a które powinny zainteresować etnologów / antropologów kulturowych.

A cultural and social space of the city as a research problem

Summary

Mass migrations to industrial cities progressing with the development of different categories of industries in Polish cities, an extensive development of Silesian mines, steelworks and industrial

production connected to them, made the rural people, coming here after the World War II with their own cultural baggage become labour workers, gain qualifications, take on and create new cultural patterns. The situation of the countryside so far investigated by the ethnologists was changing that is why the beginnings of the Polish ethnological studies on the cultural and social space of the city, already started in the 1960s, concern the observation of the process of its urbanization and history of rural people settling in cities. The researchers first started to observe the change of migrants; cultural patterns and the attitude of the city to ruralness and the other way round. They examined, above all, the culture of labour communities which absorbed the groups of newcomers or held their own folk industrial culture created in the course of the development of urban technical civilization. Such studies were conducted in Upper Silesia, Lodz, Żyrardów, Warsaw, Konin and other cities.

With time, the studies on the cultural and social problems of the cities spread, deepen and specify. What caused that constituted, above all, the studies conducted in Lodz, where the researchers aimed at defining the subject and methodological assumptions of the studies on big-city community. As a result, the knowledge on the cultural tradition of labourers from Lodz and their families was collected. Hierarchies of values, social life in a given space of living (a tenement), which is an intermediary space for man, between a social wide and the place of his/her own existence. The cities and suburban areas, with a created cultural specificity, were dealt with by Silesian researchers who extended the very subject-matter by the notions within the scope of the ecology of culture. The processes of cultural adaptation to the conditions formed in the former rural environment, in villages around industrial factories, determined here not only the subject-matter, but also a research strategy, going beyond the method of a monographic and integrative description traditional for ethnologists. Thus, remaining it initially, it was gradually enriched by a multiaspectual and diagnostic way of inquiries, allowing for not only getting to know the origins of the reality examined and its classification, but also its importance for the existence and needs of the city community, for shaping the way and life style, social norms, for the system of values, mechanisms of the functioning of the contemporary city.

Kultur- und Sozialraum der Stadt als ein Forschungsproblem

Zusammenfassung

Die Massenwanderungen der Menschen in Industriestädte wegen der raschen Entwicklung von verschiedenen Industriezweigen in polnischen Städten, v. a. extensiver Entwicklung der schlesischen Bergbau- u. Hüttenindustrie und der damit verbundenen industriellen Produktion hatten zur Folge, dass die hier nach dem 2. Weltkrieg verweilenden und über ihren eigenen Kulturschatz verfügenden Dorfeinwohner Arbeiter wurden, ihre Befähigung förderten, fremde Kulturgewohnheiten übernehmen und neue Kulturmuster erschaffen. Das Dorf verwandelte sich und die schon in 60er Jahren des 20. Jhs von polnischen Ethnologen in Gang gebrachten Forschungen über den Kultur- u. Sozialraum der Stadt betreffen die Verstädterung und das Leben von den sich in den Städten angesiedelten Dorfeinwohnern. Die Forscher beobachteten die Änderung der Kulturmuster bei Auswanderern und die Wechselbeziehung zwischen dem Dörflichen und der Stadt. Sie interessierten sich besonders für die Kultur von den mit den Auswanderern aus dem Lande verstärkten Arbeitergemeinschaften oder für ihre eigene, dank der Entwicklung der technischen Stadtzivilisation entstandene industrielle Volkskultur. Solche Forschungen wurden damals in Oberschlesien, in Łódź (Lodz), Żyrardów, Warszawa (Warschau), Konin und in anderen Städten durchgeführt.

Mit der Zeit waren die Forschungen immer breiter angelegt und vertieft, wozu v. a. die in Lodz durchgeführten Forschungen beigetragen haben. Man versuchte dort den Gegenstand und methodologische Grundsätze von den Forschungen über Großstadtgemeinschaften zu bestimmen. Man interessierte sich für die Kulturtradition der Lodzer Arbeiter und deren Familien; untersucht wurden die Werteordnung, gesellschaftliches Leben in einem konkreten Wohnraum (Mietshaus), das für den Menschen ein Mittelding zwischen dem allgemeinen und privaten Ort war. Für eine Stadt und stadtnahe Gebiete als auch deren spezifische Kultur waren auch schlesische Forscher interessiert, welche ihre Interessen um kulturökologische Probleme erweitert haben. Die Prozesse der kulturellen Anpassung an Verhältnisse, die im früheren Landesgebiet, in dem um die Industriebetriebe herum gelegenen Siedlungen herrschten, entschieden über die Forschungsproblematik und über die angewandte Forschungsstrategie, die über die traditionelle, ethnologische Methode der monografischen Integrationsbeschreibung hinausging. So wurde diese Methode mit vielseitiger Analyse ergänzt, die nicht nur die Genese der untersuchten Wirklichkeit und deren Klassifizierung, sondern ihre Bedeutung hinsichtlich der Existenz und Bedürfnisse der Stadtgemeinschaft, deren Lebensweise, ethischer Normen und Wertsystem erkennen sollte.